

СУЧАСНІ ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

А.С. Шпильова

Незважаючи на те, що поняття соціального інституту було введено до наукового обігу лише у другій половині XIX ст., окремі сутнісні характеристики цього поняття і їх можливе втілення розглядалися у філософських концепціях з самих витоків філософії. Так, у конфуціанстві розглядалися інститути держави, сім'ї, релігії та освіти («Лунь юй»); у вченні Платона — інститути сім'ї, держави, освіти («Держава»); у філософії Аристотеля — інститути держави та сім'ї («Політика»). Увага соціальних філософів епохи Відродження була зосереджена переважно на інституті держави (Макіавеллі «Держава», Мор «Утопія», Кампанелла «Місто сонця»). У працях «Утопія» та «Місто сонця» також розглядалися інститути сім'ї, релігії, виробництва та освіти. Інститут держави розглянули і найвідоміші філософи Нового часу: Гоббс («Левіафан»), Локк («Два трактати про правління») та Руссо («Про суспільний договір»). Також Локк і Руссо розглядали інститут освіти — у працях «Про виховання розуму» та «Еміль, або про виховання».

Вперше поняття соціального інституту як філософську категорію зустрічаємо у праці Г. Спенсера «Основи соціології» (1874). Він не лише вперше вжив саме цей термін, запозичивши термін «інститут» з юриспруденції, але й виділив шість конкретних типів соціальних інститутів — сімейні, обрядові, політичні, церковні, професійні, промислові — та докладно їх описав. Проте цілісні концепції соціальних інститутів були розроблені Е. Дюркгеймом, Т. Парсонсом, Т. Вебленом, Д. Нортон, Дж. Серлем та іншими соціологами і філософами.

Одну з найвідоміших та найзначніших класичних концепцій соці-

альних інститутів розробив Е. Дюркгейм. Він вважав соціальні інститути центральним об'єктом вивчення соціології як науки: «Соціологію тоді можна визначити як науку про інститути, їх генезис та функціонування» [2, с. 14].

Соціальний інститут Дюркгейм визначає як «всі вірування, всю поведінку, встановлену групою» [там само]. З'ясувати смисл цього визначення можна через базове поняття філософії Дюркгейма — соціальний факт, що означає «будь-який спосіб дій, усталений чи ні, що має здатність здійснювати по відношенню до індивіда зовнішній примус; або розповсюджений у даному суспільстві, такий, що має у той самий час своє власне існування, незалежне від його індивідуальних проявів» [там само, с. 30]. У праці «Соціологія. Її предмет, метод та призначення» [там само, с. 26-30] Дюркгейм розрізняє два види соціальних фактів: морфологічні (матеріальні) та духовні (нематеріальні). До перших відносять такі, що мають матеріальну основу — архітектуру поселень, зовнішній вигляд одягу, частоту спілкування між індивідами, щільність населення тощо. До других відносять соціальні факти, що мають нематеріальну основу: вірування, колективні уявлення, звичаї.

Соціальні факти регулюють діяльність індивідів, змушують їх мислити та діяти тим чи іншим чином. При цьому вони існують поза свідомістю індивідів, як об'єктивна сутність: індивід, народжуючись у суспільстві, сприймає їх як закон і розвивається під їх впливом. Але щоб ці механізми соціального примусу почали працювати, вони мусять певним чином зародитися. На думку Дюркгейма, це відбувається таким чином: внаслідок об'єднання дій декількох суб'єктів виникає деякий новий результат. Але оскільки це об'єднання виконується поза свідомістю конкретного індивіда, воно «необхідно призводить до закріплення, встановлення поза нас певних способів дій та суджень, що не залежать від кожної окремо взятої волі» [там само, с. 14]. Соціальний інститут — це генезис та закріплення конкретних соціальних фактів, що значною мірою керують життям суспільства.

Дюркгейм підкреслює інтегруючу роль соціальних інститутів у всіх сферах суспільного життя. Наприклад, у роботі «Про поділ суспільної праці» він наголошує:

Щоб професійна етика і право могли установитися у різних економічних професіях, треба, аби корпорація замість непорядкованого і аморфного агрегата, яким вона залишається, стала [...] чітко організованою групою, інакше кажучи, суспільним інститутом [1, с. 11].

Дюркгейм зазначає, що соціальні інститути не лише організовують, формалізують та спрощують діяльність людей, а й здійснюють

на суспільство моральний вплив:

В професійній групі ми бачимо перш за все моральну силу, здатну стримати тиск різних форм індивідуального егоїзму, підтримати в серцях трудящих живе почуття їх загальної солідарності, чинити опір праву сильного так грубо застосовуватися у промислових та торгових відносинах [там само, с. 14].

Соціальні інститути за складністю своєї організації, об'ємом виконуваних функцій та здійснюваним на соціум впливом значно більші, ніж територіальні, професійні чи будь-які інші об'єднання.

Таким чином, Дюркгейм виділяє соціальні факти як особливі способи регуляції мислення та поведінки індивідів у суспільстві. Соціальні факти носять об'єктивний характер та впливають на всіх членів суспільства без винятку. Процес зародження, розвитку, закріплення та функціонування окремих морфологічних та нематеріальних соціальних фактів, що стосуються тої чи іншої сфери життя (відносин кровної або некровної спорідненості, економічних відносин тощо) являє собою соціальний інститут. Кожний з таких інститутів, створених для задоволення певних потреб суспільства, забезпечує впорядкування та формалізацію певної сфери життя і служить посередником у відносинах індивідів, колективів та організацій.

На ідеї Дюркгейма спирався представник структурно-функціоналістичного підходу у соціології Т. Парсонс. Він розглядає суспільство як сталу соціальну систему, що прагне до самозбереження і, як наслідок, до самоорганізації. Одним з механізмів, які забезпечують існування суспільства у відносно сталій формі, є соціальні інститути, які в теорії Парсонса розкриваються через поняття «актор» та «соціальна роль». Він розглядає індивіда або колектив як актора — тобто діючу особу, «основна характеристика якої полягає в прагненні до досягнення цілей, в реагуванні емоційно чи афективно на об'єкти і явища і, в більшій чи меншій мірі, в усвідомленні чи розумінні ситуації, своїх цілей і самого себе» [5, с. 228]. Досягнення цілей актором, на думку Парсонса, переважно регламентується не страхом перед санкціями, а моральними зобов'язаннями та установками. Формування у акторів цих зобов'язань та установок і є одним із найголовніших завдань суспільства.

Відносини, що виникають між соціальними ролями акторів, утворюють соціальну структуру. Парсонс підкреслює, що елементами соціальної структури є не самі актори, або особистості, а саме соціальні ролі: один актор у різних соціальних системах, у різних соціальних

інститутах здатен взаємодіяти у десятках соціальних ролей. Під соціальною роллю Парсонс розуміє «елемент узагальненої стандартизації дій індивідів, що входять в цю систему» [там само, с. 230]; «організований сектор орієнтацій актора, що конститує і визначає його участь у процесі взаємодії» [6, с. 23]. Дії, які треба для виконання тієї чи іншої ролі, стандартизовані не жорстко: вони зазвичай передбачають деякий діапазон варіантів, з яких може вибирати актор, враховуючи його власні ціннісні установки, особливості ситуації та інші індивідуальні умови.

Всі характеристики тієї чи іншої соціальної ролі, що включають очікування членів соціальної групи, їх стандарти та ідеали, засвоюються акторами в процесі соціалізації. Вони неминуче впливають на систему ціннісних орієнтацій особистості, її мотивацію та моральні установки. Такі системи «стандартизованих очікувань, що визначають правильну поведінку особистостей, що виконують певні ролі, засновані як на її власних позитивних моментах конформності, так і на санкціях інших» [5, с. 231] Парсонс і пропонує називати «інститутами».

На думку Парсонса, соціальний інститут як відносно стабільна система, яка визначає соціальні ролі для акторів та регулює відносини між ними, є базовим механізмом самозбереження та самовідтворення суспільства. Саме через соціальні інститути від покоління до покоління у відносно незмінній формі передаються навички, знання, традиції, схеми поведінки. Вони «інтегрують досить різноманітні можливості “людської природи” у єдину систему, що здатна здолати ситуаційні крайнощі, з якими суспільство і його члени постійно стикаються» [там само]: поведінка актора, яка відповідає соціальній ролі і відповідає груповим цінностям та ідеалам, зберігається та заохочується; та, яка не відповідає — засуджується, пригнічується, ігнорується. Цей процес Парсонс і вважає інституціоналізацією, яку визначає як «інтеграцію доповнюючих один одного очікувань від соціальних ролей та наборів покарань в узагальнену релевантну систему взаємодії ролей, спільну для всієї соціальної спільноти» [6, с. 191], причому кожен член соціальної спільноти схильний винагороджувати конформність інших по відношенню до еталону та, навпаки, не схвалювати і засуджувати відхилення.

Утворення соціальних інститутів можливе за умови наявності певної потреби актора та соціальної системи, яка може її задовольнити. Парсонс виділяє три групи соціальних інститутів в залежності від того, як саме вони пов'язують соціальну систему та потреби актора [5, с. 231-232]:

- (1) ситуаційні — соціальні ролі організуються навколо аспектів ситуацій, в яких знаходяться актори і соціальні системи (сім'я, держава);
- (2) інструментальні — інститути, що створені для досягнення певної мети (освіта, медицина);
- (3) інтегруючі — інститути, що створені для регуляції відносин акторів з метою їх об'єднання або уникнення конфліктів (влада, соціальна стратифікація).

Таким чином, на думку Парсонса, соціальні інститути — це відносно стабільні системи стандартизованих очікувань членів суспільства, що визначають та регулюють правильну поведінку акторів, спрямовану на задоволення тих чи інших потреб. Він надає соціальним інститутам роль базового механізму самозбереження та самовідтворення суспільства, що забезпечує єдність його членів та безперервний зв'язок поколінь.

На відміну від Дюркгейма та Парсонса, які зображують інститути як сталі утворення, що орієнтовані на збереження суспільства у стабільному стані, Т. Веблен стверджує, що соціальні інститути — «усталені форми мислення щодо тих чи тих співвідношень та функцій особистості та суспільства» [9, с. 190] — постійно змінюються. Вони склалися у минулому і не можуть повністю відповідати вимогам актуальної реальності. Оскільки вона постійно змінюється, змінюються і уявлення про неї у соціумі, що призводить до змін у соціальних інститутах. Але оскільки інститути змінюються більш повільно (Веблен називає їх «консервативним фактором, фактором соціальної інерції» [там само]), прийти у стан рівноваги з актуальним станом справ у суспільстві вони не можуть. Цей циклічний процес і є поштовхом до еволюції та розвитку:

Еволюція суспільства є по суті процесом ментальної адаптації, що відбувається під тиском обставин у свідомості окремих особистостей, що більше не можуть миритися зі звичними формами мислення, що сформувалися в минулому за інших обставин [там само, с. 192].

Веблен стверджує, що еволюція суспільного устрою стала можливою лише внаслідок природного відбору соціальних інститутів. Існуючі інститути одночасно є і фактором такого відбору, і його результатом:

Прогрес, який зазнавали і зазнають людські інститути і людська природа, можна загалом пояснити природним відбором найбільш пристосованих форм мислення, а також процесом вимушеного пристосування індивідів до навколишнього середовища, що поступово змінюється

зі зростанням спільноти і зі змінами інститутів, за яких живуть люди [там само, с. 188].

Веблен підкреслює виключно важливу роль економічних інститутів в існуванні та розвитку суспільства. Економічні інститути, що сформувалися в минулому, дозволяють суспільству існувати за рахунок використання природних ресурсів, їх обробки, перетворення і розподілу. Коли змінюється актуальний стан справ — наприклад, збільшується кількість населення, змінюються технологічні особливості виробництва чи зменшується кількість природних ресурсів, неминуче мають змінитися і економічні інститути. Ці зміни відбуваються повільно та затримують подальший розвиток суспільства.

Отже, на думку Веблена, соціальні інститути — це усталені форми мислення членів соціуму щодо всіх сфер суспільного життя, що постійно змінюються, намагаючись прийти у рівновагу з актуальним станом справ. Процес зміни актуального стану справ та соціальних інститутів (особливо економічних, які Веблен вважає базовими) і є, на його думку, причиною еволюції суспільного устрою.

Теорії Дюркгейма, Парсонса, Веблена можна розглядати як такі, що належать до структурно-функціоналістичного напрямку: вони акцентують увагу на виникненні та функціонуванні інститутів, на їх структурі, аналізують вплив, який інститути здійснюють на членів соціуму, а не навпаки. На противагу їм з'явилася неоінституціоналістична теорія Р. Кроуза та Д. Норта, що характеризує соціальні інститути як такі, що постійно змінюються, та акцентує увагу не на власне інститутах та їх структурі, а на діях суб'єктів, що підтримують чи змінюють їх.

Згідно з концепцією Д. Норта соціальні інститути визначаються як «створені людиною обмежувальні рамки, що організують стосунки між людьми і задають структуру спонукаючих мотивів людської взаємодії» [3, с. 3]; «правила та характеристики, що забезпечують їх виконання, а також норми поведінки, які структурують повторювані взаємодії між людьми» [4, с. 50]. Норт вважає, що саме соціальні інститути визначають функціонування економіки. Він намагався виробити аналітичні принципи, що дозволили б аналізувати економіку та економічну історію з інституціональної точки зору і з'ясувати, чому економічні системи функціонують по-різному протягом великого проміжку часу.

На думку Норта, інститути регламентують абсолютно всі взаємини між людьми. Він порівнює обмеження, які накладають на суб'єктів

комунікації соціальні інститути, з правилами командної гри, які бувають як формальними, так і неформальними, і за порушення яких суб'єкти отримують покарання. Так, структура соціальних інститутів за Норттом включає формальні правила, неформальні правила та процес виявлення і припинення поведінки, яка суперечить цим правилам.

Головна роль соціальних інститутів у суспільстві — «зменшення невизначеності шляхом встановлення стійкої (хоча не обов'язково ефективною) структури взаємодії між людьми» [3, с. 6]. Ця структура допомагає зберігати суспільство у відносно стабільному стані та забезпечує культурний зв'язок між поколіннями. Але незважаючи на те, що інститути — це досить сталі утворення, вони повільно, але постійно змінюються під впливом природного та соціального середовища. Нортт підкреслює, що хоча формальні обмеження можуть змінюватися блискавично (видання нового закону чи зміна політичного устрою), неформальні обмеження (традиції, звичаї, кодекси поведінки) значно більш консервативні. Зміни у соціальних інститутах можуть бути викликані як змінами у морально-духовній, так і у соціально-економічній сфері суспільства.

Отже, концепція соціальних інститутів Д. Норта характеризує їх як стійкі структурні форми людських взаємодій, що направлені на регуляцію поведінки особистості. Соціальні інститути складаються як з формальних обмежень, так і з неформальних, які є більш сталими та впливовими і які передають від покоління до покоління звичаї, традиції та інші стійкі моральні утворення. Соціальний інститут, на відміну від Дюркгейма і Парсонса, розглядається не як стабільна структура, а як система, що змінюється, реагуючи на перебіг соціально-економічних, політичних, культурних процесів.

І класичні, і неоінституціоналістичні концепції соціальних інститутів здебільшого розглядають їх як системи установок та правил, що регулюють поведінку суб'єктів та забезпечують відносну сталість та збереження суспільства. При цьому походженню соціальних інститутів, формуванню системи установок та максим, що до них належать, приділяється недостатньо уваги. На цю проблему звернув увагу Дж. Серль, який розглядає поняття соціального інституту через поняття інституціонального факту (*institutional fact*), що визначається як «факт, що може існувати лише всередині соціальних інститутів» [7, с. 27]; «факт, що має логічну структуру “*X вважається Y в контексті C*”, де *Y* приписує статусну функцію, яка (за рідким винятком) містить деонтологію» [8, с. 10]. Інституціональні факти можуть існувати лише за умови наявності у них статусу, закріпленого і прийнятого колективно. Вони

входять до більш широкої групи соціальних фактів (social facts), які включають будь-яку колективну інтенціональність, та протиставляються грубим фактам (brute facts), які існують незалежно від людини.

Інституціональні факти можуть існувати лише в особливому, інституціональному просторі. Серль зображує існування цього простору всередині звичайної, об'єктивної реальності. Він з'являється, коли певному предмету чи явищу колективно приписується статусна функція «*X* вважається *Y* в контексті *C*». Інакше кажучи, предмет, явище чи індивід наділяється функцією, яку він не міг би виконувати лише за рахунок своїх властивостей, завдяки колективному визнанню його специфічного статусу та функцій. Яскравим прикладом цього Серль називає гроші, приватну власність та посади: ці явища існують тільки в тому випадку, якщо їм приписується конкретна статусна функція. Прикладом протилежного — грубого факту — можна назвати ніж, яблуко, гору, дощ. Вони зберігатимуть свої властивості незалежно від того, спостерігає їх суб'єкт чи ні; вони існують в об'єктивній реальності.

Для з'ясування змісту поняття соціальний інститут Серль вводить розмежування між двома видами правил: регулятивними та конститутивними. Регулятивні правила регулюють реальність, яка існувала раніше й існування якої логічно незалежне від правил; конститутивні правила конституують діяльність, існування якої логічно залежить від цих правил [7, с. 27-28]. Інституціональні факти можуть існувати лише в системі конститутивних правил, які створюють особливу інституціональну реальність, що не існує поза колективною інтенціональністю.

Виходячи з цього, соціальний інститут — це «система конститутивних правил виду: “*X* вважається *Y* в контексті *C*”» [8, с. 10]. Головну роль соціальних інститутів Серль вбачає «не просто в обмеженні дій людей, а скоріше у створенні нових видів влади та впливу. В першу чергу людські інститути створюють нові можливості, оскільки запроваджують особливий тип повноважень, наприклад права, обов'язки, зобов'язання, санкції, дозволи, довіреності, вимоги та посвідчення» [там само].

Соціальна реальність та соціальні інститути у Серля не може існувати без мови і поза мовою:

Мова фундаментальна у конкретному відношенні: мова може існувати без грошей, власності, влади або шлюбних відносин, але не можна мати гроші, власність, владу або шлюбні відносини за відсутності мови [...] Вона не просто описує вже існуючу інституціональну реальність,

а формує її [там само, с. 12].

Так, інституціональні факти, без яких існування соціуму неможливе, виникають лише за умови колективного приписування предмету, явищу чи індивіду статусної функції, яке відбувається виключно засобами мови. Виявити цю функцію в предметі, явищі чи індивіді інакше неможливо, тому що вона не виводиться з фізичних, хімічних чи інших властивостей об'єкта.

Виражаючись просто: немає мови — немає статусної функції; немає статусної функції — немає інституціональної деонтології [там само, с. 13].

Отже, концепція соціальних інститутів Серля будується на понятті інституціональних фактів, що існують лише за умови колективного надання предметам чи явищам певної функції, яку вони не могли б виконувати лише за рахунок своїх властивостей. Ці факти створюють особливу інституціональну реальність, яка не існує поза мовою, тому що мова є необхідною умовою приписування предметам чи явищам статусних функцій. Концепція Серля, що підкреслює визначальну роль мови в формуванні та функціонуванні соціальних інститутів, на нашу думку, має значну цінність для сучасної філософії та соціології. У наступних дослідженнях ми плануємо порівняти концепцію інституціональних фактів Серля з іншими концепціями фактів.

Література

- [1] Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. — М.: Наука, 1991.
- [2] Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод и назначение. — М.: Канон, 1995.
- [3] North D.C. Institutions and Economic Growth: A Historical Introduction // J.A.Frieden, D.A.Lake eds. International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth. — London and New York: Bedford/St. Martin's, 2003.
- [4] North D.C. Institutions, institutional change and economic performance. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

- [5] *Parsons T.* The Present Position and Prospects of Systematic Theory in Sociology // Essays in Sociological Theory. — Glencoe, Illinois : The Free Press, 1949. — P. 212-237.
- [6] *Parsons T., Shils E.* Toward a General Theory of Action. — Cambridge, Massachussets : Harvard University Press, 1962.
- [7] *Searle J.R.* The construction of social reality. — London : Penguin Books, 1995.
- [8] *Searle J.R.* What is an Institution? // Journal of Institutional Economics. — 2005. — Vol. 1. — No. 1. — P. 1-22.
- [9] *Veblen T.* The theory of leisure class. — New York : The Macmillan Company, 1912.

Надійшла до редакції 5 липня 2016 р.